

TÜRKİYE’DE KADIN KOOPERATİFLERİNE SİYASİ İKTİDARIN GÖZÜNDEN BAKMAK: FEMİNİST POSTYAPISALCI BİR ANALİZ

Güneş KURTULUŞ¹
Pelin DEMİRCAN-YILDIRIM²

Öz

Türkiye’de yirmi yılı aşkın süredir hem siyasi hem de sivil alanda özellikle kadının güçlendirilmesi retorığı ile ilişkili kadın kooperatiflerine olan ilginin arttığı gözlenmektedir. Kadınların ekonomik ve sosyal olarak potansiyellerinin “kadın kooperatifçiliği” modeli ile görünürlük kazandığı vurgulanmakta; bu model özellikle siyasi iktidar tarafından teşvik edilmektedir. Başarılı örnekler olmakla birlikte, kadın kooperatiflerindeki iç dinamiklerin çoğunlukla ihmalî söz konusudur. Kadın kooperatifleri faaliyet alanları, işleyişleri, aldıkları destekler vb. unsurlar aracılığıyla toplumsal yapı tarafından belirlenen normlara bağlı kalması ve sürdürülmesine dolaylı yoldan katkıda bulunma riskini beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, Foucault’nun neoliberal yönetimsellik kavramı çerçevesinde kadın kooperatifleri ile ilgili yürütülen politik çalışmalara eleştirel bir bakış açısı sunmak ve alternatifleri tartışmaktır. Bu amaçla, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin gelişimine dair hedeflerin yer aldığı resmi kaynaklar feminist postyapısalcı kuram çerçevesinde analiz edilmektedir. Analizde “kadın kooperatifi teşviki”, “kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi”, “yeniden üretim faaliyetleri” olmak üzere üç tema belirlenmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, kadın kooperatiflerinin toplumsal cinsiyetin rollerinin eşitsiz yapısını pekiştirme ihtimali üzerinde tartışma açmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güçlendirme, Kadın Kooperatifleri, Neoliberal Yönetimsellik, Siyasi İktidar, Toplumsal Cinsiyet

¹ İktisat Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE. guneskurtulus@posta.mu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6675-330X

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, pelindemircan33@gmail.com ORCID: 0000 0003 3300 5783

LOOKING AT WOMEN'S CO-OPERATIVES IN TURKEY FROM POLITICAL POWER’S POINT OF VIEW: A FEMINIST POSTSTRUCTURALIST ANALYSIS

Abstract

For more than two decades, there has been a growing interest in women's co-operatives in Turkey, both as the political and civil, particularly in relation to the rhetoric of women's empowerment. It is emphasised that women’s economic and social potential gains visibility through the “women’s co-operatives” model, and this model is particularly encouraged by the political power. While there are successful examples, the internal dynamics of women’s co-operatives are often neglected. Women’s co-operatives run the risk of indirectly contributing to the adherence to and maintenance of norms determined by the social structure through their activities, their functioning, the support they receive, and so on. The aim of this study is offer a critical perspective on the political work on women's co-operatives within the framework of Foucault's neoliberal governmentality and to discuss alternatives. To this end, public documents containing goals for the development of women's co-operatives in Turkey are analysed within the framework of feminist poststructuralist theory. Three themes are identified in the analysis: “incentive of women’s co-operatives”, “empowerment of women through co-operatives” and “reproduction activities”. As a result, this study aims to open a discussion on the possibility of women's cooperatives reinforcing the unequal structure of gender roles.

Keywords: Empowerment, Gender, Neoliberal Governmentality, Political Power, Women’s Cooperatives

Giriş

Küresel düzeyde kapitalist üretim ilişkilerinin artması sosyal politikaların gerilemesine, artan ekonomik dengesizliklere ve yükselen fiyatlarla birlikte ortaya çıkan ekonomik krizlere işaret etmektedir. Yanı sıra, gıda ve bakım krizi gibi sorunların takip ettiği süreçte insan yaşamının sürdürülmesi giderek daha büyük bir tehdit altına girmektedir. İnsanlar küreselleşme sürecinde ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmak amacıyla kapitalizme karşı alternatif ekonomiler yaratma arayışına girmişlerdir. Kooperatifler ise dünya genelinde devletler, uluslararası kuruluşlar tarafından, piyasaya hâkim kapitalist üretim ilişkilerinin karşısında alternatif bir çözüm olarak sunulmaktadır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2012; ICA, 2015; ILO, 2019; Yaman, 2020; Değirmenci, 2023). Her bireyin ve grubun ihtiyacına yönelik ortaya çıkan çeşitli kooperatif

türleri olmakla birlikte, Türkiye’de özellikle son yıllarda kadın kooperatifi türünde dikkate değer bir artış yaşanmıştır (Şahankaya Adar, vd., 2023: 1173). Yaklaşık on yıldır kadın kooperatifleri, kadınların ekonomik faaliyetlere katılımını artırarak güçlenmelerini sağlamak amacıyla, özellikle tarım, gıda, el sanatları ve tekstil gibi alanlarda kurulmakta ve faaliyet göstermektedirler.

Son yıllarda, kadınların işgücüne katılımının artması ve kadın girişimciliğinin desteklenmesine yönelik politika ve programların geliştirilmesiyle birlikte kadın kooperatifleri daha fazla önem kazanmıştır. Türkiye’de politik alanda kadın kooperatiflerine artan ilgi, akademik yazın üzerinde de etkili olmuştur. Kadın kooperatiflerinin işleyişi, katılımcı profilleri, faaliyet alanları, toplumsal katkıları, kuruluş hikayeleri, kadın emeği ve kadınların “güçlendirilmesi”ne yönelik geniş bir literatür vardır (Demircan Yıldırım, 2022; Varol, 2013; Kahrıman, 2021; Cazgır, 2022; Majurin 2012; Duguid vd., 2015; KEİG, 2018; Cinar vd., 2021).

Türkiye’de kadın kooperatiflerine yönelik ilginin artmasının ve kadınların ekonomik ve sosyal potansiyellerinin “kadın kooperatifçiliği” modeli ile ortaya çıkmasının, özellikle siyasi iktidar tarafından teşvik edilen bir retorikle ilişkilendirildiği yönündedir. Ancak, başarılı örneklerin yanı sıra, kadın kooperatiflerinin iç dinamiklerindeki ihmaller ve faaliyetlerin toplumsal normlara bağlı olarak sürdürülme riski vurgulanmaktadır. Buradan hareketle, çalışmanın amacı, öncelikle Foucaultcu bakış açısıyla neoliberal yönetimselliğin “kadın kooperatifi” tasarısında bir zemin işlevi gösterip göstermediğini analiz etmektir. İkinci bölüm çalışmanın kuramsal ve yönetsel çerçevesini oluşturmakta; bu bölümde resmi kaynaklar, “kadın kooperatifi teşviki”, “kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi” ve “yeniden üretim faaliyetleri” temaları etrafında değerlendirilmektedir. Feminist postyapısalcı kuram doğrultusunda ilerlemek, kadın kooperatiflerinin belirlenen normlara bağlı kalma riski ve toplumsal normları nasıl yeniden üretebileceği konusunda bir sorgulama pratiği geliştirmede çalışmaya rehberlik etmektedir. Belirlenen temalar bu kuram kapsamında belirlenmiştir. Sonuç olarak, kadın kooperatiflerinden hareketle bir bütün olarak kooperatifçilik uygulamalarına ilişkin önerilerle çalışma tamamlanmaktadır.

1. Neoliberal Yönetimsellik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Kooperatifi Sarmalı

Neoliberalizm, piyasa ilişkilerinin genişletilmesine dayanan küresel ekonomik sistemi yönetmenin yanı sıra, bireylerin kimliklerini ve duygu durumlarını yönetme biçimidir. Foucault, neoliberalizmin köklerinin düşünüldüğünden çok daha derinlerde aranması gerektiğini savunmuştur.

Neoliberalizmin, ana hatlarıyla 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığını düşünmekle birlikte Foucault, politik ekonomide yeni bir liberal yönetsel akıl biçiminin doğuşuna işaret etmektedir (Foucault, 2015: 110). Foucault’nun temel iddiası ise, modern liberal yönetim anlayışının, siyasi iktidar ile ekonomik bilgi arasında ilişki kuran yeni bir hakikat rejimi tarafından oluşturulduğu ve sınırlandırıldığıdır (Oksala, 2013: 37). Böylelikle ekonomi, bilimsel hakikat iddialarına dayandırılmaya başlamıştır. Neoliberal düşünce altında topluluklara dayatılan tek hakikat, piyasanın kendi kendine işleyen kusursuz bir mekanizma olduğudur. Siyasi iktidar tarafından yaratılan bu hakikat, yine siyasi iktidar tarafından kontrol altına alınması mantıksız bir davranış olarak görülmektedir. Bu, neoliberalizmin 80’lerden itibaren devam ettirilen en temel ironisidir.

Neoliberalizmin bir tamamlayıcısı olarak yönetsellik ise, davranışları kontrol etmek için geliştirilen bir dizi stratejidir (tekniktir). Foucault (1982), yönetselliği, “başkalarının tahakküm teknikleri ile benlik teknikleri arasındaki ilişki” olarak tanımlamıştır. Foucault, yönetsellik kavramını, özellikle erken dönem modern devlet yansımalarını, yönetim pratiklerindeki değişimlerin bir sonucu olarak analiz etmek amacıyla formüle etmiştir (Gordon 1991: 4). Ancak “küresel yönetim” (neoliberalizm) sürecine bakıldığında, devlet egemenliğindeki değişimler ve devlet ile devlet dışı aktörler arasındaki ilişkinin yönetsellikle bağlantılı olduğu görülebilir. Diğer bir ifadeyle, neoliberalizm bir yandan devleti sorunsallaştırıp bireysel seçime başvurarak sınırlarını belirlemekte, diğer yandan hem kurumları hem de bireyleri piyasa normlarına uymaya teşvik eden yönetim tekniklerini içermektedir.

Foucault’nun neoliberal yönetsellik analizi, toplumsal cinsiyetin güçlendirilmesine yönelik tüm yöntemlerin karşısında bir meydan okuma olarak düşünülebilir. Söz konusu yöntemler tek başına bir “özgürleştirme” eylemi gibi görünürken, aslında piyasa ekonomisinin temel ilkelerinin yönetim sanatına yansıtılmasıdır (Foucault, 2015: 111). Bu aşamada özellikle “özgürleştirici” pratikler üzerinde durulmalıdır (Inoue, 2007: 82). Neoliberalizmde, ekonomik ve sosyal açıdan kırılğan gruplardan biri olan kadınları, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden kendi kaderlerini tayin etmeye teşvik eden bir sistem tasarlanmıştır. Siyasi iktidar eliyle oluşturulmaya çalışılan kadın kooperatiflerinde, kadınlar kendi arzuları ve becerileri ile ödüllendirilirken (güçlendirilirken), diğer tarafta özgürlük yanılması içinde özneleştirilmektedirler. Temelde kadınların ekonomik ve sosyal yaşama aktif olarak katılmaları amacıyla siyasi iktidarlar tarafından kurulduğu/kurulmasına öncülük edilen “kadın kooperatifi” modeli bunun bir örneğidir.

Kadın kooperatifi modeli, çoğunlukla kadınların güçlenmesi odağına dayalı geniş bir literatüre sahiptir (Bharti, 2021; Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022; Datta ve Gailey, 2012; Widiyanti, vd., 2018; Dash, vd., 2020; Lecoutere, 2017; Ferguson ve Kepe, 2011). Diğer taraftan, Mayoux'a (1995) göre, siyasi iktidarın örgütlenmelerdeki müdahalesi ve kötü planlama kadın girişimlerini engelleyebilmekte, hatta yok edebilmektedir. Bu faaliyetlere katılan kadınlar asgari düzeyde fayda sağlayıp güçlense de, elde edilen faydaların kadınların özel sektörde çalışarak elde edeceklerinden daha iyi olmadığı öne sürülmektedir (Mayoux, 1995). Bir başka çalışma, kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesi için önemli bir potansiyel taşıdığını kabul etmekte ancak siyasi ve ekonomik iklime hâkim olan neoliberal yaklaşımların kadınların güçlenmesi için uygun koşullar yaratmaması nedeniyle bu potansiyele ulaşılmaktan uzak olduğunu ortaya koymaktadır (Cinar, vd., 2021). Güçlenmeyi oluşturan faktörler topluluklar içinde değişkenlik gösterebildiğinden kadınların güçlenmesine yönelik kesinlik bildiren yargılara varılması gerçekçi değildir (Datta ve Gailey 2012: 571). Dolayısıyla kadın kooperatifi, kadınların güçlenmesine yönelik tek başına ideal bir model olarak düşünülmemelidir.

2000'lerin başından itibaren neoliberalizmin olumsuz etkilerinin yoğunlaşmasıyla, orta ve yoksul kesimlerdeki kadınlar, artan sınıflaşmaya karşılık kooperatifçilik modeli altında örgütlenmeye başlamışlardır. Kadınlar, kendi bilgi ve becerileriyle dahil oldukları kooperatif örgütlenmeleri aracılığıyla topluluklarında ve küresel pazarda siyasi ve kültürel haklar elde etmeyi amaçlamışlardır (Stephen, 2009: 254). Bununla birlikte, bu örgüt türlerine yönelik iki taraflı bakış açılarının varlığına dikkat çekilmektedir (Yaman, 2020: 14). Yaman'a (2020: 14) göre bu bakış açıları; (1) kadın kooperatiflerinin, mevcut kapitalist üretim ilişkilerine ve kapitalist toplumsal ilişkilere alternatif bir model ve (2) çağdaş kapitalizmin bir başka yüzü olarak ayrılmaktadır.

Türkiye özelinde ise, kadınların örgütlenme mücadelesi yıllardır devam ettiği ve son yıllarda siyasi iktidarlar tarafından kadın kooperatifi modelinin teşvik edildiği gözlenmektedir. Bu teşviklerin, kadınların kooperatiflere katılımını artırma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Ugur-Cinar vd. (2022) kadınların kooperatiflere katılım ve katılımın devamlılığını inceledikleri çalışmalarında, kadınların evdeki ve aile içindeki toplumsal yeniden üretim görevlerinin neoliberal siyasi iktidar politikalarıyla iç içe geçtiği; bunun hem aile üyeleri hem de siyasi iktidarlar tarafından kadınlara toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinin temel üstlenicileri olarak görüldüğünü öne sürmektedirler. Bunun aksine kooperatifler üzerinden kurgulanan politik amaçlar, toplumsal cinsiyet normlarını yıkmak ve kadınların eşitlikçi bir toplum içinde mücadele etmelerini sağlamak olmalıdır.

2. Kuramsal ve Yöntemsel Çerçeve

2.1. Feminist Postyapısalcılık: Neden “Kadın” Kooperatifleri?

Postyapısalcı yaklaşımın, toplumsal cinsiyet alanındaki evrenseller yerine çoğulluklar ve çeşitlilikler açısından düşünmeyi kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Scott’a (1988: 33) göre, dünyaya sistematik bir şekilde evrenseli dayatan eril ve dişil geleneklerin kavramsal hakimiyetini kırmak için başvurulması gereken araç, postyapısalcılıktır. Çünkü bu, geleneksel hiyerarşik düzenin aksine, toplumsal cinsiyet hakkında düşünmenin alternatif yollarını sunmaktadır. Ataerkilliğin ideolojik, kurumsal, örgütsel ve öznel oluşumlarındaki süreklilikleri değil, zaman içindeki değişimlerini de dikkate alarak analiz edebilmesi açısından postyapısalcılığa ihtiyaç duyulmaktadır.

Toplumsal cinsiyet konularının postyapısalcı bir çerçeveye dahil edilmesi, feminist postyapısalcı analizi ortaya çıkarmaktadır (Arslanian-Engoren, 2001: 513). Bu yaklaşım, iktidar ilişkilerinin toplumsal cinsiyet normları üzerinden yarattığı hiyerarşik sosyal ağları anlamının ve değiştirmenin bir aracı olarak görülmektedir. Diğer taraftan, feminist post-yapısalcılık, özellikle bireylerin cinsiyetlendirilmiş özneler haline getirildiği belirli süreçlere odaklanmaktadır. Bu sayede, erkek/kadın ikiliklerine görünürlük kazandırılmakta, onları analiz etmenin yolu açılmaktadır. Metinlerin ve konuşmaların analizi yoluyla, herhangi bir ikilikteki baskın terime normallik, rasyonellik ve doğallık bahşedilerek iktidar ilişkilerinin nasıl inşa edildiğini ve sürdürüldüğünü ve buna karşılık, ikincil terimin nasıl ötekileştirildiği ve irrasyonel olarak vurgulandığı gösterilmektedir (Davies ve Gannon, 2005: 318).

Postyapısalcı kuramın önemli temsilcilerinden Foucault (2019a: 63-64), baskıcı ve üretken iktidar alanları olarak söylemlerin, nesnelere düzenlediğini ve bir sosyal ilişkiler ağı içinde kişinin eylemlerinin meşrulaştırılmasına olanak tanıyan hâkim normlar -standartlar- yarattığını savunmaktadır. Dolayısıyla bir kimliğin gelişimi, diğer bir ifadeyle cinsiyetlendirilmiş özne, ataerkil normlarla düzenlenmiş olur. Feminist postyapısalcılık, iktidarın (power) söylemsel pratikler aracılığıyla kavramsallaştırılması ve hayata geçirilme biçimlerini ön plana çıkarmakta iken, bunun direnilmesi mümkün yapısına odaklanmaktadır (Allan, vd., 2010: 37).

Türkiye’deki kadın kooperatiflerine feminist postyapısalcı çerçeveden bakmak, dolaylı bir biçimde bütün olarak kooperatiflerin gelişim olasılığını arttırabilir. Çünkü sosyal düzenlemeler şaşırtıcı derecede istikrarlı ve değiştirilmesi zor görünseler de, aslında deşışkendirler (Ahl, 2002: 32). Bu nedenle kadın kooperatifleri hakkında yerleşik hale gelen bilgi yeniden sorgulanabilir ve toplumsal cinsiyet normlarına ve eleştirel olmayan kadın kooperatifçiliği algısına karşı bir meydan okuma olarak düşünülebilir.

Cinsiyet farklılıklarından doğan tahakküme odaklanmak yerine, feminist postyapısalcılık üzerinden kadınların kooperatifleşmesinin temelini oluşturan dayanışma güdüsünün anlamlandırılması mümkündür.

2.2.Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme kullanılarak yürütülmüştür. Fischer (2006) doküman incelemesini, basılı ve elektronik materyalleri sistematik bir prosedürle incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir yöntem olarak tanımlamaktadır. Bu yöntem kitaplar, gazete makaleleri, akademik dergi makaleleri ve kurumsal raporlar gibi çeşitli belge türlerinin analizini içermektedir (Morgan, 2022: 64). Doküman incelemesinin temel amacı, yeni bir bilgi elde etmek yerine, yapılanların ışığında genel eğilimleri ve mevcut durumu ortaya koymaktır. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi, doküman analizi de verilerin incelenmesi ve yorumlanması yoluyla anlam çıkarmayı, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmayı ve ampirik bilgi geliştirmeyi gerektirir (Corbin & Strauss, 2008).

Çalışmada, 2012-2022 dönemi içerisinde kadın kooperatiflerine yönelik olarak oluşturulan yönetmelikler, stratejiler, eylem planları, komisyon ve çalıştay raporlarından oluşan 14 adet resmi kaynak incelenmiştir. Doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler MAXQDA programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz tekniği dört aşamadan oluşur: çerçeve oluşturma, çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması. Betimsel analizde, ilk adım olarak bir çerçeve oluşturulur ve bu çerçeve doğrultusunda elde edilen veriler, belirlenen temaların altına sıralanır. Ardından veriler tanımlanır ve bu tanımlar doğrudan alıntılarla desteklenir. Son olarak bulgular açıklanır, ilişkilendirilir ve anlamlandırılır (Yıldırım-Şimşek, 2011: 224).

Bu çalışmada, kuramsal bölümlerden hareketle kadın kooperatiflerine odaklanan üç tema belirlenmiştir. Bu temalar; kadın kooperatifini teşvik etme, kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlenmesi ve yeniden üretim faaliyetleridir. Kadın kooperatifi teşviki teması, neoliberal politika ve kadınların yönetişimin yansımaları olarak ele alınmaktadır; bu tema, devlet müdahalesini azaltmayı ve kadınların ekonomik olarak kendi kendilerine yetebilir hale gelmelerini teşvik etmek amacıyla neoliberal politika ile uyumlu bir yaklaşımı vurgulamaktadır. Kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi teması, kadınların ekonomik ve sosyal güçlenmesini hedefler ve bireysel sorumluluğun ötesine geçerek kolektif çözümleri ön plana çıkartmaktadır. Son olarak, yeniden üretim faaliyetleri teması, kadın kooperatiflerinin ekonomik faaliyetlerini ve üretim sürecini yansıtır ve kadın

kooperatiflerinin belirlenen normlara bağlı kalma riski ve toplumsal normları nasıl yeniden üretebileceği konusunu ele almaktadır. Belirlenen temalar yoluyla veriler incelenerek işlenmiş, bulgular düzenlenmiş ve betimlemelerden yola çıkılarak yorumlar yapılmıştır.

2.3. Bulgular ve Tartışma

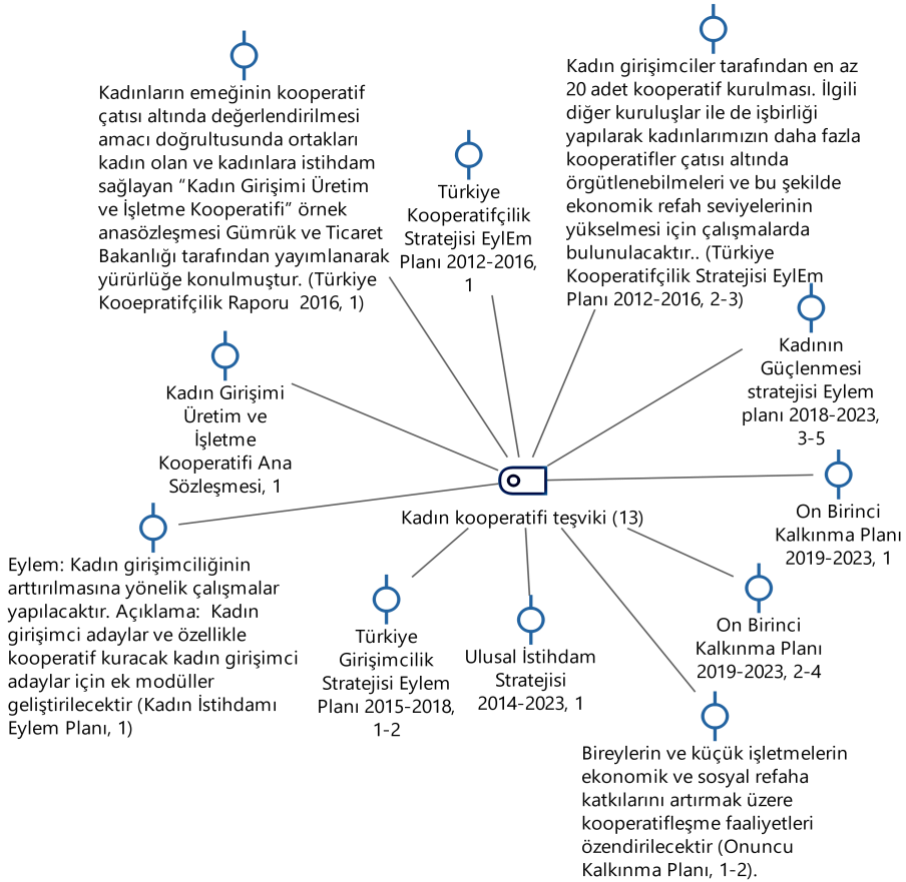
Araştırmanın bu bölümünde, veri analizinde kullanılan resmi kaynaklar ile çalışmanın amacına uygun kadın kooperatifleri bilgilerinin hangi belgelerde ve ne sıklıkta vurgulandığı, Tablo 1’de detaylı olarak sunulmuştur. Elde edilen bulgular, kadın kooperatifleri alanındaki önemi açısından ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Belge adı	Kodlu Bölümler
Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifçiliği Raporu	1
KOOP-DES	1
Onuncu Kalkınma Planı	2
On Birinci Kalkınma Planı	3
Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018	1
Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023	1
Türkiye Girişimcilik Stratejisi Eylem Planı 2015-2018	1
Kadın İstihdamı Eylem Planı	1
Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi	3
Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016	1
Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016	4
Kadının Güçlenmesi Stratejisi Eylem Planı 2018-2023	3
Kadın Kooperatiflerin Güçlendirilmesi İşbirliği Raporu	1
Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Komisyon Raporu	2

Tablo 1: Resmi Kaynaklar ile Kodlu Bölümler

2.3.1 Kadın Kooperatifi Teşviki

Kadın kooperatifi teşviki temasına ilişkin bulgular, Şekil 1’de sunulmuştur. Şekil 1’de, 14 adet resmi kaynağın 13 kez kadın kooperatifi teşvikinin önemine vurgu yaptığı görülmektedir. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da modelde gösterilmiştir.



Şekil 1: Kadın Kooperatifi Teşviki

Kadın kooperatifi teşviki, kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlenmelerini desteklemek amacıyla çeşitli teşviklerin sağlandığı veya politika önlemlerinin alındığı bir bağlamı ifade eder. Kooperatif modelinin seçimi ise, kuruluş sürecinde yer alan bazı kurumsal tarafların teşvikiyle belirlenmektedir. Örneğin, 2011 yılında Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından belediyelere iletilen kadın kooperatiflerini teşvik etme çağrısı, belediyelerin bu konuda faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır (KEİG, 2015: 37).

Türkiye gibi özellikle az gelişmiş ülkelerde, kadınların ekonomik kazanç elde etmek yönündeki çabaları çoğunlukla fark edilmemekte ya da takdir edilmemektedir. Datta ve Gailey'e (2012: 569) göre, bunun sebebi bu ülkelerde, kadınların kayıtlı ekonomiden ziyade kayıt dışı ekonomide faaliyet göstermeleridir. Türkiye'de özellikle tarım sektöründe, kadınlar ücretsiz aile

işçisi olarak çalışmalarının yanında mevsimlik tarım işlerinde kayıt dışı çalıştığı görülmektedir. Tarımın yaygın olmadığı kentlerde ise, yine kayıt dışılık kapsamında çoğunlukla ücretli veya yevmiyeli işlerde çalışmaktadırlar (Tiryaki Yenilmez, 2023: 140). Yıllar içinde kadınların kayıt dışı istihdam oranları azalmış olsa da, kayıt dışılık kadınlar için hâlâ dikkate değer bir yüksekliktedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2023) ikinci çeyrek verilerine göre, kayıt dışı istihdam edilen kadın oranı %33,2’dir. Kayıt dışı çalışan ücretli veya yevmiyeli statüsünde 1.197 (bin kişi) kadın çalışmakta; ücretsiz aile işçiliğinde ise bu rakam 1.516 (bin kişi)’dir.

Kadın kooperatifleri, kamusal politikalar tarafından teşvik edilirken, kadınlara güvenceli iş sağlayabilme potansiyeline vurgu yapılmaktadır. Oysa, Türkiye’de kurulan birçok kadın kooperatifinde, kadınlar sosyal güvence ile ilişkili sorunlar yaşamaktadır. Sigorta primlerinin yüksekliği nedeniyle sosyal güvence imkanına erişimin kısıtlı olmasının (Duguid, vd., 2015) yanı sıra; SGK’nın 2013/11 sayılı ilgili Genelgesine göre kooperatiflerinin yönetim ve denetim kurulunda olan ortaklar, kooperatifte yürüttükleri çalışmalardan sigortalı sayılamamaktadırlar. Genellikle dezavantajlı gruplardan gelen, daha önce hiç sigortalı çalışma deneyimi olmamış kooperatif ortağı kadınlar için bu durum kayıt dışı çalışmanın önünün açmaktadır (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022). Dolayısıyla teşviklerin, kadın kooperatiflerinin kurulmasından öte, işleyişi yönünde planlanması ve kurumlar arası etkili işbirliği kadınların istihdamdaki konumu açısından daha önemlidir.

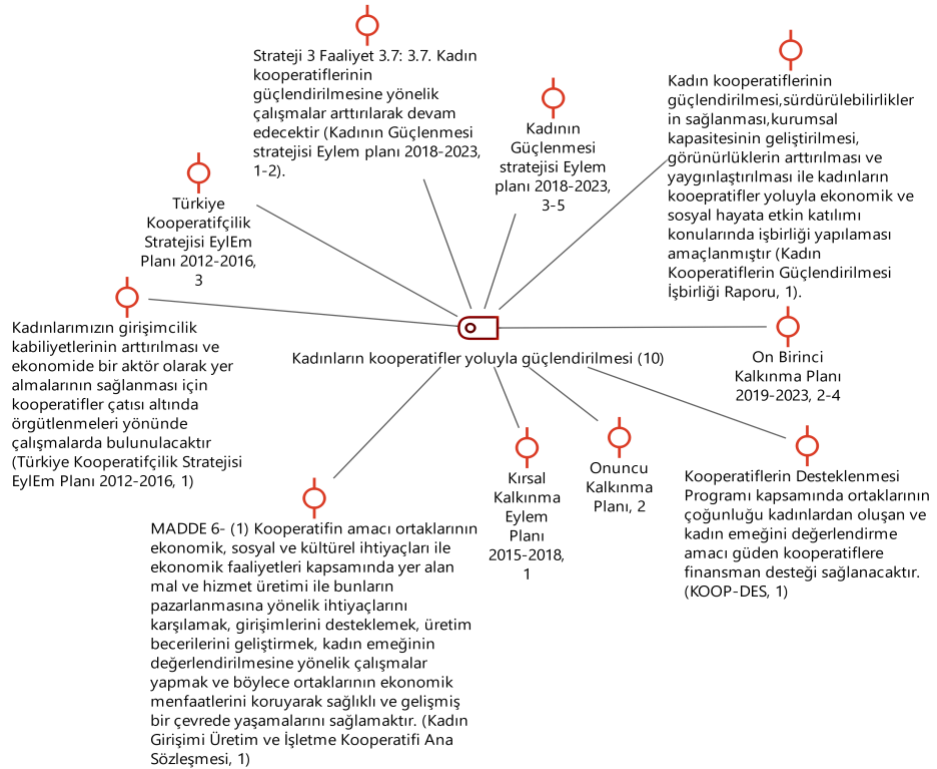
Kadın kooperatiflerinin teşvikinin yanı sıra, kadınların bireysel motivasyonlarının ve beklentilerinin daha ön planda olması gerekebilir. Patriyarkal kapitalizme karşı kadın kooperatifi modelinin gerekliliği, kadınların böyle bir örgütlenme aracılığıyla beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığına bağlıdır. Kadın kooperatiflerinin son yıllarda oldukça hızlı çoğalmalarının yanı sıra, kuruluşu takip eden kısa süreler içerisinde faaliyetlerini sürdüremez hale gelmeleri (Şahankaya Adar, vd., 2023: 1188), bu modelin kadınların beklentilerini karşılamada çok başarılı olamadığının bir göstermektedir. Bu, aynı zamanda, henüz Türkiye’de, kooperatifçiliğin gerçekte tabandan bir örgütlenme modeli olması gerektiği bilincinin yaygınlaşmamış olduğuna işaret eder.

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sayılarının hızla arttırılmasındaki çaba, kadınların ve eylemlerin bir modele uyumlulaştırılma çabası (norm) olarak yorumlanabilir. Foucault (2019b, 80), normu, disiplinci iktidarın bireyleri bölümlere ayırma ve eylemleri bir modele uydurma çabası olarak tanımlamıştır; temelinde ekonomik gerekçeler vardır. Kadın kooperatifi modeli, kadın girişimciliğinin veya kadın istihdamının teşvik edilmesi amacıyla ortaya çıkmış olsa da, cinsiyete dayalı ayrı bir kooperatif türüdür. Bu, kadınların toplumsal cinsiyet kimliğinin sürdürülmesi riskini beraberinde

getirmektedir. Diğer taraftan, Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı'nda "en az 20" kadın kooperatifi kurulmasının hedeflenmesi kadın kooperatifçiliğinin sadece nicele dayandırıldığı bir bakış açısını temsil etmektedir. Dolayısıyla bireylerin, nicel kavramlara bağlı kalmaksızın, örgütlenme bilincine sahip olmaları için teşvik edilmeleri bir bütün olarak kooperatifçiliğin geliştirilmesinde önemlidir.

2.3.2. Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi

Kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi temasına ilişkin bulgular, Şekil 2'de sunulmuştur. Şekil 2'de, 14 adet resmi kaynağın 10'unda kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi vurgusu yer almaktadır. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da modelde gösterilmiştir.



Şekil 2: Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi

Kadınların ekonomik ve sosyal açıdan güçlenmeleri, ülkelerin kalkınması konusunda yıllardır tartışılmaktadır. Hem ulusal hem de uluslararası çabalarla kadınların güçlendirilmesi hedefi üzerinden kalkınma

üzerine inşa edilen pek çok savunucu politika sıralanabilir. Bunlardan biri olan kooperatifçilik modeli, Majurin’e (2012) göre, ücretsiz çalışma, cinsiyete dayalı işbölümü ve cinsiyete dayalı şiddet gibi çeşitli toplumsal cinsiyet eşitliği sorunlarının çözümünde kilit faktörlere sahiptir. Kooperatifler aracılığıyla milyonlarca kadının, kendi güçlenmelerini sağlayarak hayatlarında değişim yarattıkları düşünülmektedir. Diğer taraftan, Kabeer (1999: 435) kadınların güçlenmesine yönelik hedeflerin içselleştirilmesinden ziyade, ana akım kalkınma gündeminde büyük ilerlemeler sağladığını savunmaktadır. Kabeer’e göre bunun mantığı, kaynakların sınırlı olduğu bir ortamda, feminist hedeflerin içsel anlamda savunulması, politika yapıcılarının refah, yoksulluk ve verimlilik gibi tanıdık kavramsal alanlarından çıkarıp belirsizliğe götürmektedir.

“Kadınların güçlendirilmesi başlı başına bir amaç olarak savunulduğu sürece "sıfır toplamı" bir oyun olarak görülme eğilimindeydi. Bunun tersine, kadınların güçlendirilmesi argümanını içeren araçsal savunuculuk biçimleri, politika yapıcılara, tanıdık olmayan yollarla da olsa tanıdık ve onaylanmış hedeflere ulaşma olanağı sunar.” (Kabeer, 1999: 436).

“Güçlenme” kavramının, stratejik yaşam seçimleri yapmaktan yoksun bırakılanların, böyle bir seçimi yapma özgürlüğü kazandığı bir süreç (Kabeer, 1999) olarak tanımlandığı durumda, kadın kooperatiflerinin maddi ve manevi (sosyalleşme, dayanışma, işbirliği vb.) kazanımlarda olmak seçim özgürlüğü sağlayabilecek potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Ancak tanımdan hareketle, kadınlara örgütlenmeleri için daha fazla alternatif sunulması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, kadın kooperatifleri bir özgürlük yanılması modeline dönüşmemelidir.

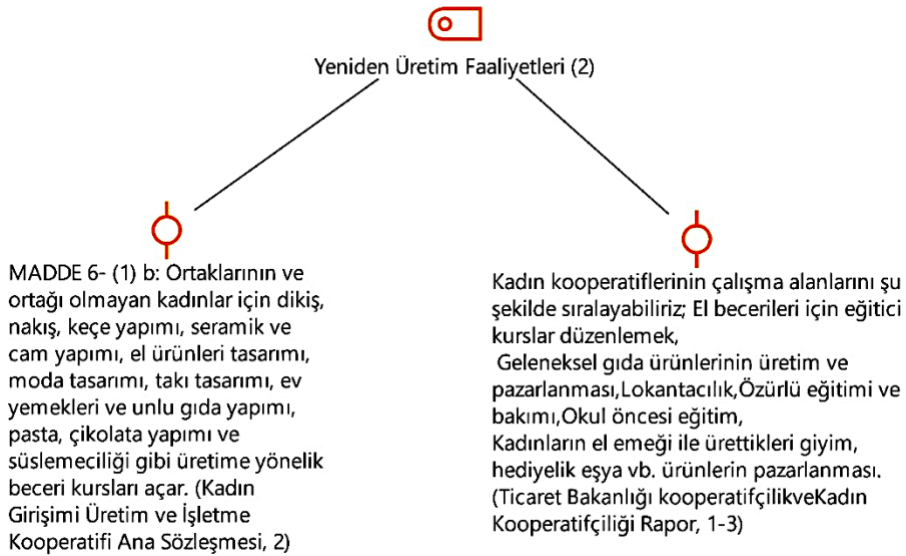
Alternatiflerin sınırlandırıldığı ortamda, kadınların özgürleşmesinden ziyade bir yanılısamadan bahsedilebilir. Foucault’ya (2019b: 74) göre iktidar, “yalnızca özgür özneler üzerinde ve yalnızca onlar özgür oldukları sürece” uygulanmaktadır. Kadın kooperatifi modeli düşünüldüğünde; politik süreç kadınları özgür bırakmaktadır (kadınlar kooperatif kurabilir), onları ekonomiye katılmaya cesaretlendirmektedir (finansal destek sağlamaktadır), fakat aynı zamanda kimliğine sadık kalması yönünde kadını teşvik etmektedir. Çünkü zaten iktidarın uygulanması demek, davranışları yönlendirmek ve muhtemel sonuçları bir düzene koymaktır. Dolayısıyla, güçlendirmenin temeli “kadın kooperatifi” modeli ile ortaya çıkmaktadır.

Resmi kaynakların analizinde, kooperatifler aracılığıyla kadınların güçlendirilmesine ve kadın kooperatiflerinin güçlendirilmesi olarak temelde birbirisiyle ilişkili iki hedef yer almaktadır. Bu belgelerde kadınların güçlendirilmesi amacıyla kadının kooperatifler sayesinde ekonomide var olma hedefine işaret etmektedir. Ancak bu bakış açısı hem kadının yeniden üretim faaliyetlerini ekonomik olanın dışında görmeyi hem de kadının

örgütlenmesinde kısıtlamayı yansıtmaktadır. Kadın kooperatifleri, güçlendirme retoriği üzerinden kadınların özgürce katılabilecekleri ve var olabilecekleri “biricik” yöntem olarak öne çıkarılmaktadır.

2.3.3. Yeniden Üretim Faaliyetleri

Yeniden üretim faaliyetleri temasına ilişkin bulgular, Şekil 3'de sunulmaktadır. Şekil 3, 14 adet resmi kaynağın iki kez yeniden üretim faaliyetlerine vurgu yaptığını göstermektedir. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da yer almaktadır.



Şekil 3: Yeniden Üretim Faaliyetleri

Günümüz kapitalist toplumlarında, üretim ilişkileri iki temel emek alanı şeklinde kendini gösterir. Bir yanda, ataerkil toplumsal normlara uygun olarak genellikle erkek işçilerin yer aldığı fabrikalar, ofisler veya iş yerleri gibi alanlarda kapitalist sömürünün yaşandığı, sermaye-ücretli emeğin bir araya geldiği ilişkiler bulunurken; diğer yanda, hane içinde bakım ve yeniden üretim süreçlerini³ yürüten kadınlar yer almaktadır. Bu ikinci emek alanında,

³ Kadınlar hane içerisinde sarf ettikleri emekleriyle yaşamı üretirler. Bu faaliyetleriyle ilk olarak biyolojik yeniden üretim sağlarlar yani insan neslini sürdürmek amacıyla yeni bireyleri dünyaya getirerek toplumsal yeniden üretimi gerçekleştirirler. İkinci olarak emek gücünün sürekli olarak yeniden üretimini gerçekleştirirler; kadınların yeniden üretim emeği kapitalizmin varlık koşulunu sağlayan başlıca unsurlardan biri halini alır. Üçüncüsü kadınlar

kadınlar hastalara, çocuklara ve eşlere bakma gibi sorumlulukları üstlenirken, sağladıkları hizmetlere karşılık genellikle ücret almazlar. Bu durum, ataerkil tahakkümün etkisi altında gerçekleşir (Yaman, 2020: 18).

Küresel ölçekte yeniden yapılanan kapitalist koşullar altında, kadınlar üretim ve yeniden üretim süreçlerinde büyük bir emek sarf etmeye devam etmektedirler (Güneş, 2015: 2). Mevcut üretim sistemlerine yönelik alternatif yapılardan biri olan kadın kooperatiflerinde kadınlar, genellikle kadın işi olarak değerlendirilen emek alanlarında üretim faaliyetlerini sürdürmektedirler. Geleneksel olarak kadınların hane içerisinde gerçekleştirdiği işler, kadın kooperatiflerinde de benzer biçimde devam ettirilir. Bu durum, kadın emeğini daha geleneksel alanlara sıkışmış olarak kadın kooperatiflerine yönlendiren bir yapıya işaret etmektedir. Aynı zamanda, kurumsal ve yasal düzenlemeler de bu yönelimi teşvik eden faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de kadın kooperatifi ile ilgili politik gelişmelerin başlangıcı, kurucuları kadın olan ve kadın istihdamı sağlayan kooperatiflerin kurulmasına yönelik amaçla 2011 yılında uygulamaya geçen “Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatifi” ana sözleşmesinin hazırlanmasına dayandırılabilir. Daha sonra bu ana sözleşme geliştirilerek 2013’te “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi” olarak yenilenmiştir. Özellikle böyle bir ihtiyacın doğmasında temel gerekçelerden biri faaliyet alanlarının genişletilmesi olmuştur. Ancak ana sözleşmeye bakıldığında mevcut kadın kooperatiflerinin birçoğunun, evde üstlenmek zorunda kaldıkları bakım ve üretim faaliyetlerini kooperatifte sürdürmekle sınırlandırıldıkları görülmektedir.

Ev içi ücretsiz emeğin kooperatif geleneğiyle devam ettirilmesi bir disiplinci normleştirme örneği olarak görülebilir. Özellikle son on yılda artan kamu faaliyetleri ile patriyarka için kabul edilebilir davranışlar kadın kooperatifleri aracılığıyla normleştirilmektedir. Foucault’ya (2013: 51) göre normleştirme, disiplinci iktidarın tek bir modele uydurma tekniğidir. Eğer bir toplumda bireyler normlara uymuyorsa, çözüm cezalandırma değil, daha fazla disiplindir. Disiplinci iktidarın, doğru davranışı teşvik etmek için büyük ölçüde ödüllere dayandığı iddia edilmektedir (Havis, 2015: 115). Bu ödüller, kadın kooperatifçiliğine verilen teşvikler; doğru davranış ise, kadınların belli bir faaliyet ve işleyiş çerçevesinde kooperatifleşmesi olarak yorumlanabilir.

hane içerisinde yaşlı veya hasta bireylerin bakımı gibi görevleri üstlenerek, tedarik ve bakım ihtiyaçlarının yeniden üretimini sağlarlar (Yaman, 2020: 19).

Sonuç Yerine

Türkiye’de birçok kooperatif ortağı kadının, maddi kazanç elde etmekten ziyade, beraber çalışarak geliştirdikleri yakın arkadaşlıklar ve oluşturdukları sosyal ağlar nedeniyle kooperatiflere olumlu bakmaktadır. Diğer taraftan, günümüze kadar geçen sürede Türkiye’de kadın kooperatifçiliği için planlanan ve üzerine çalışılan politik hedeflerin, kadınların toplumsal cinsiyet normları üzerinden disipline edildikleri bir modelle sınırlandırılmaktadır. Bu, Foucault’nun neoliberal yönetsellik içinde tanımladığı özgürlük yanılısamasına işaret etmektedir. Yukarıdan ve toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak dayatılan kadın kooperatifçiliği; kadınlar toplumsal cinsiyet kimlikleri üzerinden özneleştirilirken, aynı zamanda bunun kendileri tarafından sürdürmelerini sağlayan patriyarkal bir piyasa modeline evrilmektedir.

Kooperatiflerin faaliyet alanı/türü ayırt edilmeksizin siyasi iktidarlar tarafından desteklenmeleri önemlidir. Ancak, “kadın” kooperatifi modeliyle, kooperatifçiliğe cinsiyet atfedilmekte iken, toplumdaki dayanışma bilinci de istemsizce kadın ve erkek olarak ayrılmaktadır. Böyle bir durumda, örgütlenme odağı geri planda kalır. Oysa, neoliberal kapitalizme alternatif bir model olarak sunulan kooperatiflerde işleyiş, yönetim ve faaliyet alanlarında yaşanan sorunlar görünür hale getirilerek, bireylerin mevcut piyasa koşullarında kooperatifleşme(me) eğilimleri tartışılmalıdır. Özellikle, Türkiye’de kadın kooperatifleri ile ilişkilendirilen faaliyet alanları ve iç işleyişle maddi/manevi tüm desteklerde, kurumların değil, bireylerin beklentileri dikkate alınmalıdır. Verilen bu desteklerin bireylere ve topluma etkisi takip edilerek düzenli aralıklarla kamuyla paylaşılmalıdır.

Siyasi iktidarlar tarafından, toplumdaki bireylerin erkek/kadın fark etmeksizin örgütlenme eğilimleri, tartışma konusu olabilir; bunun üzerine politikalar geliştirilebilir; teşvik edilebilir. Ancak temel odak, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan eşitsizlikleri gözetken bir örgütlenme modeli olarak kooperatifçiliği tartışmak olmalıdır. Diğer taraftan, siyasi iktidarlar, bireylerin örgütlenme özgürlüklerini nicel kavramlar aracılığıyla somutlaştırmaktan kaçınmalıdırlar. Bu, kooperatifçilik mantığına aykırı, tepeden inme bir yaklaşım olarak yorumlanabilir. Bu yaklaşımı tersine çevirmek üzere; “kadın” kooperatifi olarak cinsiyet üzerinden ayrı bir kooperatifçilik türünü teşvik etmek yerine, faaliyet alanlarına göre kurulan kooperatiflerin geliştirilmesine odaklanmak ve bu kooperatiflerdeki kadın ortakların/çalışanların hem ekonomik hem de yönetsel anlamda haklarını genişletmeye yönelik politikalar geliştirilmelidir. Diğer taraftan, kadınların herhangi bir örgütlenme biçimiyle güçlendirilmeleri yerine; kadınlara özellikle eğitimde fırsat eşitliği sağlanarak hem ekonomik hem de sosyal

yaşamlarında güçlenmeleri için kendi potansiyellerini keşfetmeleri ve geniş bir yelpazede seçim yapabilme haklarını korumak ön planda olmalıdır.

Kaynakça

- Ahl, Helene (2002), *The Making of the Female Entrepreneur A Discourse Analysis of Research Texts on Women’s Entrepreneurship*, <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:3890/fulltext01.pdf> (25.07.2023).
- Allan, Elizabeth J., Susan Van Deventer Iverson ve Rebecca Ropers-Huilman (2010), “Productions of Power through Presence within Absence”, Allan, Elizabeth J., Iverson, Susan Van Deventer ve Ropers-Huilman, Rebecca (Der.), *Reconstructing Policy in Higher Education Feminist Poststructural Perspectives* (New York: Routledge): 37-40.
- Arslanian-Engoren, Cynthia (2001), “Feminist Poststructuralism: A Methodological Paradigm for Examining Clinical Decision-Making”, *Journal of Advanced Nursing*, 37 (6), s. 512-517.
- Bharti, Nisha (2021), “Role of Cooperatives in Economic Empowerment of Women: A Review of Indian Experiences”, *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17 (4), s. 617-631.
- Cazgır, Dilara Kardelen (2022), *Kooperatifler Yoluyla Kadınların Güçlendirilmesi: İzmir Kadın Kooperatifleri Örneği*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet AnaBilim Dalı, Ankara.
- Corbin, Juliet ve Anselm Strauss (2008), *Basics Of Qualitative Research: Techniques And Procedures For Developing Grounded Theory*, (Thousand Oaks: Sage).
- Cinar Kursat, Selin Akyuz, Meral Ugur Cinar ve Emine Onculer Yayalar (2021), “Faces and Phases of Women’s Empowerment: The Case of Women’s Cooperatives in Turkey”, *Social Politics*, 28 (3), s.778-805.
- Dash, Bishnu Mohan, Prashad, Lokender, Singh, Kislay Kumar, ve Dash, Mitu (2020), “Women and Poverty in India: Poverty Alleviation and Empowerment through Cooperatives”, *Social Work & Society*, 18 (2), s. 1-14.
- Datta Bhatt, Punita ve Robert Gailey (2012), “Empowering Women Through Social Entrepreneurship: Case Study of a Women’s Cooperative in India”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36 (3), s. 569–587.

- Davies, Bronwyn ve Susanne Gannon (2005), “Feminism/Post-structuralism”, Bridget, Somekh ve Cathy, Lewin (Der.), *Research Methods in the Social Sciences* (London: Sage): 318-325.
- Değirmenci, Selma (2023). “Örgütlenme Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Patriyarkal Kapitalizmde Başarı Kriterlerinin Eleştirisi”, *Fe Dergi*, 15(1), s.210-230.
- Demircan-Yıldırım, Pelin (2022). *Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Sosyal Ve Ekonomik Yaşamlarında Yarattığı Değişimler: Batı Akdeniz Örneği*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sosyal Politika Bilim Dalı, Kocaeli.
- Duguid Fiona, Gökçen Durutaş ve Michael Wodzicki (2015), *Türkiye’de Kadın Kooperatifleri’nin Mevcut Durumu*. World Bank.
- Ferguson, Hilary ve Thembela Kepe (2011), “Agricultural Cooperatives and Social Empowerment of Women: a Ugandan Case Study”, *Development in Practice*, 21 (3), s. 421-429.
- Fischer Constance, (2006), *Research Methods for Psychologists: Introduction through Empirical Studies*. USA, Elsevier Inc.
- Foucault, Michel (1982), “Technologies of the Self-Lectures at University of Vermont in October 1982”, <https://foucault.info/documents/foucault.technologiesOfSelf.en/> (25.07.2023).
- Foucault, Michel (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Foucault, Michel (2015), *Biyopolitikanın Doğuşu-College de France Dersleri 1978-1979*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Foucault, Michel (2019a), *Bilginin Arkeolojisi*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Foucault, Michel (2019b), *Özne ve İktidar*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Gordon, Colin (1991), “Governmental Rationality: An Introduction”, Burchell, Graham, Gordon, Colin ve Miller, Peter (Der.), *The Foucault Effect Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*, (Chicago: The University of Chicago Press): 1-53.
- Gönüllü Atakan, Ayşe ve Aslı Çoban (2022), *Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi*, (Ankara: ILO).
- Güneş, Fatime (2015), “Toplumsal Yeniden Üretim ve Karşılığı Ödenmeyen Emek”, *Ttb Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 15 (57), s. 2-9.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2013). *KOOP DES yönetmeliği*.

- Havis, Devonya (2015), “Discipline”, Leonard, Lawlor ve John, Nale (Der.), *The Cambridge Foucault Lexicon* (Cambridge: Cambridge University Press): 110-118.
- International Co-operative Alliance (2015). *The Capital Conundrum for Co-operatives*.
- International Labour Organisation (2019). *The Contribution of the Social and Solidarity Economy and Social Finance to the Future of Work*. Bénédicte Fonteneau and Ignace Pollet (Editors) with Youssef Alaoui Solaimani, Eric Bidet, Hyunsik Eum, Aminata Tooli Fall, Benjamin R. Quiñones and Mirta Vuotto.
- Inoue, Miyako (2007), “Language and Gender in an Age of Neoliberalism”, *Gender and Language*, 1 (1), s. 79-91.
- Kabeer, Naila (1999), “Resources, Agency, Achievements: Rejections on the Measurement of Women’s Empowerment”, *Development and Change*, 30, s. 435-464.
- Kadın Kooperatiflerin Güçlendirilmesi İşbirliği Raporu 2019.
- Kahrıman, Elif (2021), *Bir Kadın Kooperatifi ve Kadınların Dayanışma Deneyimleri*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Eskişehir.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*.
- KEİG (2015), *Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler*, (İstanbul: KEİG Yayınları Dizisi).
- KEİG (2018), *Kadın Kooperatifleri Kılavuzu*, (İstanbul: KEİG Yayınları Dizisi).
- Lecoutere, Els (2017), “The Impact of Agricultural Co-operatives on Women’s Empowerment: Evidence from Uganda”, *Journal of Co-operative Organization and Management*, 5 (1), s. 14-27.
- Majurin, Eva (2012), *How Women Fare In East African Cooperatives: The Case Of Kenya, Tanzania And Uganda*. Cooperative Facility for Africa (CoopAfrica).
- Mayoux, Linda (1995), “Alternative Vision or Utopian Fantasy?: Cooperation, Empowerment and Women’s Cooperative Development in India”, *Journal of International Development*, 7 (2), s. 211-228.
- Morgan, Hani (2022), “Conducting a Qualitative Document Analysis”, *The Qualitative Report*, 27(1), s.64-77.
- Oksala, Johanna (2013), “Feminism and Neoliberal Governmentality”, *Foucault Studies*, 16, s. 32-53.

- Scott, W. Joan (1988), “Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism”, *Feminist Studies*, 14 (1), s. 32–50.
- Stephen, Lynn (2009), “Women’s Weaving Cooperatives in Oaxaca: An Indigenous Response to Neoliberalism”, *Critique of Anthropology*, 25 (3), s. 253-278.
- Şahankaya Adar, Aslı, Saniye Dedeoğlu ve Güneş Kurtuluş (2023), “Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli”, *Çalışma ve Toplum*, 2, s. 1171-1208.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2018). Kadının Güçlenmesi Stratejisi Eylem Planı 2018-2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019-2023). On Birinci Kalkınma Planı.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). Kadın İstihdamı Eylem Planı.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2015). Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2017). Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Anasözleşmesi.
- Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri Raporu (2012).
- Tiryaki Yenilmez, Dilek (2023), “Türkiye’de Kadınların Kayıt dışı İstihdamı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), s. 137-147.
- TÜİK (2023), İşgücü İstatistikleri. <http://tinyurl.com/4du383hd> (28.08.2023).
- Türkiye Girişimcilik Stratejisi Eylem Planı 2015-2018.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (2018). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu.

- Ugur-Cinar, Meral, Kursat Cinar, Emine Onculer-Yayalar ve Selin Akyuz (2022), “The Political Economy of Women's Cooperatives in Turkey: A Social Reproduction Perspective”, *Gender Work Organ*, s. 1-22.
- Varol, Fatma Cansu (2013), *Kadınların Güçlendirilmesi Açısından Kentsel Türkiye’deki Kadın Kooperatiflerinin Bir Analizi*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Widiyanti, Endah, Putu Mahardika Pudjihardjo ve Adi Saputra (2018), “Tackling poverty through women empowerment: The role of social capital in Indonesian women’s cooperative”, *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10 (1), s. 44-55.
- Yaman, Melda (2020), “Kooperatifler ve Dayanışma Ekonomileri Ataerkil İlişkilere Alternatif Mi? Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bir Değerlendirme” Işıl Özlem S ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 13-35.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık).